

het effect van de oorlogssituatie op de opvattingen van allen die met de behandeling van Duitslands werkelijke of vermeende tegenstanders te maken hadden. Een algemene factor dus, en daarom moeilijk aan te tonen, moeilijk te 'bewijzen'. Het gaat namelijk met algemene factoren zo dat zij, juist doordat zij algemeen zijn, niet adequaat vastgelegd worden in het bronnenmateriaal waar de latere historicus van uitgaat; zij geven als het ware de atmosfeer weer waarin zich een groot deel van de gebeurtenissen afspeelt. Die gebeurtenissen worden gedocumenteerd, die atmosfeer niet.

Welnu, wanneer de lezer zich bij wijze van voorbeeld het betoog voor ogen stelt waarmee Eicke politieke scholing gaf aan de officieren, onder-officieren en minderen van de *SS-Totenkopf-Standarten*: *'Sie stünden als einzige Soldaten auch in Friedenszeiten Tag und Nacht am Feind, am Feind hinter dem Draht'*, dan is duidelijk hoeveel meer kracht zulk een betoog kreeg toen het inderdaad oorlog was. De gevangene, elke gevangene, werd nu tegelijk representant van Duitslands buitenlandse vijanden; hij was hun verlengstuk, hun helper, hun agent. Behandeld (en mishandeld) werd hij niet alleen op grond van wat hij zelf misdreven zou hebben, maar ook op grond van wat, volgens veel Duitsers, Duitslands vijanden aan Duitsland misdreven. De haat jegens die vijanden, dagelijks aangewakkerd in de door Goebbels gedirigeerde pers en radio, werd op de gevangenen, in ruimer zin: op allen die Duitsland in zijn macht had, uitgeleefd, ja het gehele publieke leven werd in Duitsland doortrokken van een agressiviteit waarin geen spoor mededogen meer aanwezig was. De 'hardheid', sinds '33 al gepredikt als norm, werd nu zoveel gemakkelijker door miljoenen burgers overgenomen en hunnerzijds ten top gevoerd. Men zou kunnen spreken van een vergiftigde atmosfeer waarin het voor veel Duitsers vanzelf sprak dat zij zich jegens leden van andere en zeker van inferieur geachte volkeren alles mochten permitteren.

Daar kwam nog iets bij.

Allerwege eiste de oorlog zoveel mensenlevens dat aan het liquideren van tegenstanders en zelfs aan het uitroeien van gehele volksgroepen veel minder zwaar getild werd dan in vreedstijd het geval zou zijn geweest. De nationaal-socialistische propaganda had het er van '33 af bij miljoenen Duitsers ingehamerd dat Duitslands tegenstanders Duitsland een plaats onder de zon misgunden, ja dat men die tegenstanders zien moest als door Joden, Vrijmetselaars, Anglo-Amerikaanse kapitalisten en bolsjewistische intriganten geleide en opgestookte samenzweerders die het op Duitslands ondergang gemunt hadden. Elke daad van militaire aggressie, de aanval op Nederland evenzeer als die op de Sowjet-Unie, was door Hitler steeds afgeschilderd als een daad van militaire zelfverdediging; de oorlog, zo heette het, was